

Dinî Özgürlük ve Ekonomik Refah: Geçmişten Alınacak Dört Ders

Anthony Gill & John M. Owen IV

Çeviren: Can Ceylan

Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 23, Sayı: 89, Kış 2018, ss. 153-170.

Birçok siyaset bilimci ve ekonomist, genişletilmiş sivil özgürlüklerin ve genel siyâsî hürriyetin ekonomik büyümeye yardımcı olup olmadığını tartışmaktadır (Smith [1776] 1976; North, Wallis ve Weingast 2009). Özel mülkiyete sâhip olma, sözleşme yapma, toplanma ve siyâsî karar alma süreçlerine katılma konularına odaklanan bilim insanları ile yapılan tartışmalarda, bu sivil özgürlüklerin bir alt kümesi olarak dinî özgürlükler, çoğu kez ihmâl edilmektedir. Dinî özgürlük genellikle, dinî çevreleri ve ruhban sınıfını doğrudan etkileyen, ama genel ekonomi veya toplum üzerinde küçük ama etkili sonuçları olan tecrit edilmiş bir özgürlük olarak görülür. Ancak serbestçe ibâdet etme hakkının da ekonomik büyümeye olumlu etkileri olamaz mı? Yüzeysel bir bakışla, dinî özgürlükler (ve munzam bir dinî hoşgörü kültürü) konusunda muhkem yasal teminatlar geliştirmiş olan milletlerin, aynı zamanda uzun vâdede sürdürülebilir ekonomik büyüme yaşayan milletler olduğu görülmektedir (Grim and Finke 2011).

Modern dünyada Hollanda, Britanya ve Birleşik Devletler, dinî azınlıklara hoşgörü ve özgürlükleri ilk benimseyen ülkelerdir. Bu ülkeler, aynı zamanda, 17. yüzyıl ve sonrasında girişimci faaliyetlerin hızlı büyüme bölgeleri

* Anthony Gill and John M. Owen IV, "Religious Liberty and Economic Prosperity: Four Lessons from the Past", *CATO Journal*, vol. 37, n. 1, Winter 2017, ss. 115-134

** Anthony Gill, Washington Üniversitesi'nde Siyaset Bilimi Profesörü, Baylor Üniversitesi Din Çalışmaları Enstitüsü'nde Kıdemli Araştırmacı.
John M. Owen IV, Virginia Üniversitesi'nde Siyaset Bilimi Profesörü ve İleri Kültür Çalışmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi.

olmanın yanında, anayasal demokrasiler için modern standartları koyan ilk toplumlar arasındadırlar.

Din hürriyeti ile toplumsal refah arasında nedensel bir bağlantı olabilir mi? Böyle bir bağlantı varsa, bu ikisini bağlayan muayyen mekanizmalar nelerdir? Bu yapboz için tarihsel bir yaklaşım ortaya koyuyor ve ilgili soruları ele alıyoruz. Bilhassa din hürriyeti eğer tarihsel olarak anlaşılması güç ise, (ilk olarak) nasıl ortaya çıkmıştır? Geçmişteki tecrübeler, bize dinî inanç alanındaki genişletilmiş sivil özgürlüklere ve uygulamalara giden süreç hakkında bilgi verebilir mi? Bu sorulara verilecek cevaplar, sivil ve ekonomik özgürlükler ve genel hürriyet ve ekonomik refah arasındaki ilişkileri anlamamızda boş kalan yerleri dolduracaktır.

Bu hususlarla ilgili araştırmamız Hollanda, Britanya ve İngiliz Amerikan Kolonilerin'de din hürriyetinin ilk olarak ortaya çıktığı ve nihâyetinde -dört başı mâmur bir din hürriyeti olmasa da târihsel olarak kesinlikle önemli bir kilometre taşı olan- Birleşik Devletler Anayasası'nın Birinci Ek Maddesi ile sonuçlanan dönem olan 17. ve 18. yüzyıllara kadar gitmektedir. İddiamız şudur ki, târih iyi bir öğretmendir ve genişletilmiş demokratik hürriyetler için şimdilerde verilmekte olan mücadeleler geçmişteki süreçlerden öğrenilebilir. Dahası, bu milletlerin aynı dönemde ulaştıkları refah seviyesindeki büyüme ile dinî hoşgörünün ortaya çıkmasının birbiriyle örtüştüğünü ve nedensel bir şekilde bağlantılı olduğunu savunmaktayız. Din hürriyetine saygılı olmanın gelişmiş bir ekonomik refah seviyesi için yegâne sebep olduğunu iddia etmemekle birlikte bunu çağdaş siyâsa tartışmalarında ciddiye alınması gereken önemli bir katalizör olarak görüyoruz. Temeli teşkil edecek bir takım sivil özgürlüklerin -yâni dinî inanç ve uygulamaların- tesis edilmesinin madî refah ile bağlantılı olduğunu idrak etmek, hem ekonomik hem de siyâsî açıdan sosyal gelişmeleri daha bütüncül bir yapıda anlamamıza yardımcı olacaktır. Anlatmak istediğimizi, ekonomik büyüme dendiğinde genel anlamda anlaşılan nedenleri masaya yatırarak ve bunu dört târihî ders ile tasvir ederek anlatıyoruz.

Ekonomik Büyümenin Şartları: Kurumsal ve Fikrî

İktisat tarihçileri uzun zamandır, 1800'lerdeki Endüstri Devrimi'ne ivme kazandıran şartların Kuzeybatı Avrupa'da başladığını vurgulamaktadır (North ve Thomas 1976, Weber [1930] 2001). Bu bölge, onu dünyanın diğer uygarlıklarından ayıran iktisâdî verimlilik ve hayat standartlarında istikrarlı bir artışa, Ortaçağ'ın sonlarında şâhitlik etmeye başlamıştır (Kuran 2011). İktisâdî büyüme ve siyâsî özgürlük arasındaki içsel ilişki, (North, Wallis ve

Weingast 2009) bizi refah ve demokratikleşme arasındaki ilişkiyi destekleyen temel etkenlerin bâzılarını incelemeye mecbur etmektedir. Endüstri Devrimi hakkında en önde gelen yazılarıyla Adam Smith, Avrupa ekonomisi ve toplumundaki gittikçe daha belirgin hâle gelmiş olan değişime yol açan şeyleri gözleme adına doğru bir konum almıştır. *Milletlerin Zenginliğinin Doğası ve Sebepleri Üzerine İnceleme* adlı eseri uzun olsa da, bu kitabındaki ana fikri oldukça basittir: Zenginlik, işgücü taksimi (örn. uzmanlaşma) ve genişletilmiş ticâret (Smith [1776] 1976: 25-27) arasındaki karşılıklı ilişkiden doğmaktadır. Uzmanlaşma, kişiyi mal ve hizmet üretiminde daha ehil hâle getirir ve ticâret kişilere bir şey üzerinde uzmanlaşma imkânı verirken aynı kişiler istek ve ihtiyaçlarını hâlâ başkalarının ürettikleriyle karşılamaktadır. Ticâret becerisini engelleyen herhangi bir şey, uzmanlaşmanın sağladığı faydaları azaltmaktadır ve bu yüzden uzun vâdeli ekonomik büyümeyi geciktirmektedir. Burada kritik olan ticâret iken, bir sonraki soru şudur: Hem yerel hem uluslararası anlamda ticâretin önündeki engelleri ne azaltır?¹

Gelişmiş ticâret ve munzam iktisâdî üretime katkıda bulunan etkenlerin sayısı oldukça çoktur ve çoğunun açıklaması seküler ilişkiler merkeze alınarak yapılır. Üreticilere üretimlerinin meyvesini toplama imkânı veren tahmin edilebilir bir dizi mülkiyet haklarını ortaya koyan siyâsî kurumlar, yeni nesil siyâsî ekonomistler arasında revaçtadır (North 1990, Olson 1993, Weingast 1995).² Eğer, siyâsî yöneticilerin doymak bilmez hırsları, müşterek güç ve sivil özgürlüklerin anayasal teminatları üzerindeki denetlemelerle sınırlandırılırsa, bireysel girişimciler, uzun vâdeli projelere yatırım yapmak ve genişletilmiş uzmanlaşma ve ticâreti desteklemek için teşvik edilmiş olacaktır. Seküler yönetici, büyüyen bir ekonomik pastayı vergilendirerek böyle bir düzenlemeden faydalar sağlar. Yöneticilerin vergi gelirlerini, özel girişimcilerin üretimi arttırma isteklerini kırmadan azamî seviyeye çıkaracak bir denge kurması, bu teoriler için ekonomik büyümenin düğüm noktasıdır. Hükümet liderleri ticâretin önüne konulacak herhangi bir engelin uzun vâdede vergi gelirini arttırmadaki becerilerini olumsuz etkileyeceğini anlarılarsa, özel sektör aktörleri kendileri için faaliyet özgürlüğünü arttırabileceklerdir. Bu özgürlükler özellikle fizikî imâlat ve ticâret ile ilgili olabilir ama aşağıda ele alacağımız gibi, özgürce ibâdet edebilme gibi diğer önemli konuları kapsayabilir.

1 "Ticâretin önündeki engeller" ifâdesiyle yaygın olarak uluslararası ticâreti kastederiz. Ancak ticâret, ulusallığı dikkate almaksızın en az iki birey arasında gerçekleşir ve yerel imar kanunları gibi düzenlemeler karşılıklı alışverişi sınırlamada ya da teşvik etmede önemli bir rol oynayabilir.

2 Ekonomik büyüme konusundaki kurumsal literatür, burada bir hükme varamayacak kadar geniştir. Burada vurgulamak istediğimiz esas konu, ekonomistlerin ekonomik büyümeyi izah etmek için, dinî konulardaki endişeleri kenara itip çoğunlukla seküler yönetim kurallarına odaklanmış olduklarıdır.

Son zamanlarda ekonomistler, kültür ve fikirlerin serbest ticâret ve verimli üretim önündeki engellerin azaltılmasına hizmet ettiği yöndeki anlayışı yeniden canlandırmaktadır (McCloskey 2006, Mokyr 2009). Burada, Aydınlanma'nın entelektüel şartlarının, sonuçta yeniliği destekleyen ve birçok girişime musallat olmuş bağnazlığı azaltan, daha büyük bir özgür fikir akımına imkân sağladığı yönünde bir ferâset söz konusudur. Hızlı endüstriyel büyümenin daha fazla hoşgörü, sınırlı devlet ve iktisâdî hikmetin ayak izlerini tâkip etmiş olması tesâdüf değildir. (Stark 2005 ve Aquilina ve Papandrea 2015), tarihsel olarak aynı seviyede olmayan refah seviyeleri içinde gelişen eşitlikçi fikirleri ve sivil hakları aslında sâdece Calvin etiği (Weber) değil, Hristiyanlığın da desteklediğine dikkat çekerek bu tartışmayı daha derin bir tarihsel boyuta taşımışlardır.

Bu tartışmaya biz, kendi mütalaamız olarak, bireylerin inançlarını özgürce yaşama arzularının ve hükümetlerin böyle özgürlüklere imkân verme isteğinin, uzun vâdeli ekonomik büyümeyi artıracaklarını ilâve etmekteyiz. Dinî özgürlük ekonomik büyümeyi sağlayan tek etken değildir, ama ekonomik pastayı daha büyük ve her şeyi daha tatlı hâle getiren önemli bir katkı maddesidir. Farklı inançtaki bireylerin toplumda hoşgörü ile karşılanması fikri ve bu bireylerin kurumlar oluşturmasının teşvik edilmesi, onların organize olmalarına ve özgürce ibâdet etmelerine, eş zamanlı olarak birçok seküler ilişkiye kolaylık sağlayan ve insanlar arasında daha büyük (ticârî) etkileşimi mümkün kılan çok çeşitli sivil özgürlükleri destekleyen bir çevreye katkıda bulunmalarına imkân sağlar. Kısacası dinî özgürlük, demokratik sivil toplumu tesis eden ve refahın genişlemesini sağlayan özgürlükler için bir katalizördür.

Aydınlanmış Bir Zamandan ve Yerden Dört Ders

Din özgürlüğünün ekonomik gelişme ve demokratikleşme üzerinde etkisinin olabileceği yerleri bulmak için çıktığımız deneysel yolculuğumuz bizi, 17. ve 18. Yüzyılda Kuzeybatı Avrupa'ya, özellikle de Hollanda ve İngiltere'ye (İngiliz Amerikan kolonilerine) götürmektedir. Modern demokratik yönetim, liberal bir ticârî kültür ve sanayileşmeye doğru atılan ilk adımları buralarda görüyoruz. Bu aynı zamanda, Locke, Hobbes ve Smith gibilerin liberal toplumlar için entelektüel temelleri attığı, artan bir dinî çoğulculuk ve bilimsel yenilikçilik dönemidir. Bu kültürel değişimler ekonomik büyümeye tevâfuk ederken potansiyel nedensel bağlantıları görmek gerekir. Ve eğer bu ilişki dört asır önce geçerli olduysa bugün de geçerli olmalıdır. Bu yüzden Hollanda, İngiltere ve İngiliz Amerikan kolonilerindeki târihî tecrübelerden alınacak dört dersi sizlere sunuyoruz.

Ders 1: Dinî Özgürlük, Farklılığı, Güvenliği ve Refahı Arttırır

Din özgürlüğünün öncülüğü, dinî çeşitliliğin kaçınılmaz sürekliliğini kabul eden ve bağlayıcı, güvenli ve müreffeh toplumu yürekten arzulayan din adamları tarafından acele etmeden yapılmıştır.

Dinî çoğulculuk, dinî hürriyetin temel unsurudur. Eğer bir toplumdaki bütün bireyler aynı inancı paylaşıp aynı ibâdet şekillerini uygularsa, eğer varsa, dinî muhaliflerin haklarını güvence altına almaya çok az ihtiyaç olacaktır; yâni böyleleri olmayacaktır! Kültürlere geniş bir açıdan baktığımızda, dinî tekdüzeliği bir kültürü tanımlayan bir özellik gibi görme hatâsına düşebiliriz, ama daha yakından baktığımızda birçok farklılık olduğu görülebilir. (Stark 2003) “Tek gerçek Tanrı” anlayışının birbirinden farklı yorumları ve bir toplumdaki farklı grupların farklı ibâdet şekilleri olabileceği gibi, monoteizmin özünde ayrımcılık yaratan bir özellik olduğunu iddia etmektedir (Owen 2015: 46-66). Protestan Reformu’ndan önce bile, Hristiyanlık’ta Fransisken manastırlarından gezgin Waldensiyancılara ve Reform-öncesi reformcular John Wycliffe ve Jan Hus’a birçok teolojik farklılık vardı. Bâzı reformcu manastır öğretilerine belli alanlarda serbestlik tanınmışken, muhalifliğini hayâtıyla ödeyen Jan Hus’un başını çektiği hareketler gibi diğer hareketleri durdurmak için eşzamanlı girişimler vardı. Bu durum, 1517’de dönemin baskın kilisesinde keskin bir ayrılığın başını çeken Martin Luther ve ondan hemen sonra John Calvin ve diğerleriyle baş verdi. Katolikliğe alternatif olarak Protestanlık, süregelen mezhepleşme sistemini ve dinî azınlıkları ortaya çıkarttı. Hiç de sürpriz olmayan bir şekilde dinî muhalefet, Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) ve İngiliz İç Savaşı (1642-1651) gibi ihtilaflara sebep oldu. Ancak bu kadar çok savaş, birçok entelektüelin ve diplomatın böyle ihtilafların anlamsızlığını anlamasına vesile oldu ve dâimî savaşın ekonomik tahribâtını engelleyecek bir “güç dengesi” hoşgörüsü oluşmasını sağladı.

Hollanda Cumhuriyetini ele alalım. Doğal yeraltı zenginlikleri açısından Tanrı’nın lütfuna pek mazhar olmasa da Aşağı Ülkeler’in sâkinleri, Ortaçağ’ın son dönemlerinden itibaren, Rhine ve Ems nehirlerini ticârette nisbî bir avantaj geliştirmeye başlamak için kullanarak girişimcilikleriyle tanınır oldular. Ancak bataklık olan sâhilleri onlara denizde darbe vurdu, tâ ki Hollandalı çiftçiler sulak alanlara gelip suyu kontrol altına alacak bentler kurana kadar. Bu teknolojik gelişme iki önemli sonuca sebep oldu. Birincisi, yeni topraklarda ortaya çıkan geniş arâzilerde feodal hâkimiyet yoktu ve böylece Hollandalı köylüler, Avrupa’nın en özerk insanları oldular ve kendi iş güçlerinden daha büyük bir pay alabildiler. İkincisi, yeni arâziler Kuzey ve Baltık denizlerindeki deniz ticâretine hâkim olarak Hollanda’nın ticâretteki nispî avantajını

büyütmesini sağladı (Maddison 2011:77-80). En alttaki köylüden en üstteki asile kadar Hollanda, refah seviyelerinin ticâretin önündeki engellerin düşük olmasına bağlı olduğunu öğrendi.

Teknoloji, ticâretin önündeki engelleri aşma imkânı vermiş olsa da, diğer bir engel olarak dinî farklılıklar hâlâ önlerindeydi. Protestan Reformu, 1510'da Avrupa'yı silip süpürürken, Hollanda kendilerini Katolikliğin koruyucusu olarak gören, İspanya ve Orta Avrupa'nın çoğunluğunu da kontrol altında tutan Habsburglar tarafından idâre ediliyordu. Calvinizm, mevcut etnik renkliliğinin ötesinde milleti bölünmekle tehdit eden net bir dinî yarılma yaratarak, Hollanda'da 1550'lerde hızlı bir şekilde yayıldı. İspanya'da II. Philip, Protestan teşebbüslere Engizisyon ile hiç de nâzik olmayan bir şekilde karşılık verdi. 1566'da, Hollandalılar bağımsızlık hedefiyle Habsburg hâkimiyetine karşı Katoliklerin ve Protestanların dâhil olduğu 80 yıllık bir isyânı teşvik ettiler. Ancak, Katoliklerin Habsburglar'a zaafiyet göstermesini engellemek için Calvinistler, ibâdet haklarının korunacağına dâir muteber bir bildirimde bulunmak zorunda kaldılar. Aynı şekilde Protestanlar, Katolik hegemonyanın zaferden sonra yeniden tesis edilmeyeceğine dâir garanti istediler. Sonuç, gayri resmi bir anayasa olarak işlev gören ve her bir Hollanda vilâyetinin dinî meseleleri düzenleyebileceğini ve dinî inanca dayalı müeyyidelerin yasaklanacağını belirten bir hükmü de içeren Utrecht Birliği (1579) oldu (Haefeli 2012: 20-21). Bu anlaşma iki özelliği ile öne çıkmaktadır: Birincisi, din üzerinde vilâyet bazındaki kontrolden ziyâde federalizme benzer ve yedi ayrı vilâyetten oluşan bölgede zorunlu ulusal kontrol karinesi ve ikincisi, dinî müeyyideyi yasaklayan bir koşul olması. Çok parçalı bir ulusu ortak bir düşmana karşı birarada tutan bu önlemler, iki yüz yıl sonra ABD Anayasası'nda yankı bulacaktır.

Ancak, dinî hoşgörünün ortaya çıkması onlarca yıl sürdü. Birçok Hollandalı düşünür, önemli olmayan doktrinlerle ilgili özgürlükleri tartışırken büyük hümanist Rotterdamlı Erasmus'u (1466-1536) tâkip etmiş ve Hollandalıların bağımsızlık için savaşmalarının bir sebebinin Habsburg'un dinî baskısı olduğunu vurgulamıştır (Witte 2007:171-73). Diğerleri buna tamâmen karşı çıktı (Mout 1997:39). Çoğu vilâyette, Calvinistler nüfusun en fazla çeyreğini oluşturuyordu ama en iyi teşkilatlanmış ve en disiplinli grup onlardı ve gelecek kırk yılı, devlet otoritelerinden onay alarak siyâsî hâkimiyet kazanmak için harcadılar (Israel 1997:3-4). Calvinistler yönetimde oldukları ilk yıllarda Katolik ibâdetleri yasakladılar. Aynı zamanda, Felemenk devletinin en büyük eyâleti olan Hollanda'daki bâzı şehirlerde devlet yetkilileri, Lutheryanların küçük kiliselerinin olmasına izin vererek, Reform yanlısı ruhban sınıfına cephe aldılar. 1612'de Amsterdam'daki Yahudiler büyük bir sinagog inşa etmeye

başladılar ama bu haddi aşmak oldu; ruhban sınıfın baskısıyla ahâli inşaatı durdurdu. Bu arada, Katolikler ibâdetlerini büyük evlerde yaptılar ama kilise inşa edemediler (Israel 1997:8-9). Utrecht Birliği dinî hoşgörüyü tedvin etmiş olabilir ama gerçek hoşgörü erdeminin hâlâ kültürde entelektüel olarak hazmedilmesi gerekiyordu.

Reform Kilisesi'nin kendi içindeki travmatik bölünme, çok daha fazla sayıda Hollanda vatandaşının, hoşgörünün barış ve refahın anahtarı olduğuna ikna olmasında yardımcı oldu. Arminiyanlar veya Remonstranlar, Calvinist doktrinlere karşı çıktılar ve birçok tâkipçi topladılar. Dordrecht'deki kilise meclisi (1618-19), Ortodoks Reform yanlılarını kabul edilmiş ve devlet destekli kilise olarak destekleyerek Remonstranları iskat etti. Ama İngiltere'deki Anglikan oluşumunun tersine Felemenk devleti, kiliseyi kontrol etmedi ve Felemenk vatandaşlarının kiliseye katılmaları zorunlu değildi (Mout 1997: 41-43). Ortaya şöyle bir inançlı kategori çıktı: *Liefhebber* (sempatizan ya da kelimenin tam anlamıyla “muhib”), Reform yanlısı hizmetlere katılırlar ama âdiyetleri yoktur (Kooi 2002:32-33). Ve Hollanda'nın şehirlerinde sulh hâkimleri çok daha fazla Lutheryan, Arminiyan ve hatta Yahudi ve Katolîğin dinî hizmet vermesine ve ibâdet mekânı inşa etmesine izin vermiştir. Amsterdam, Rotterdam ve diğer büyük şehirlerde, dükkan sâhibi, zanaatkâr, öğretmen, sanatçı, tüccar ve bankerlerden oluşan güçlü bir şehirli sınıf ortaya çıkıyordu. Zengin şehirli âileler, dinlerini serbestçe yaşamaları konusunda kendilerini rahat bırakmaları için şehirdeki devlet görevlilerine para veriyorlardı (Haefeli 2012:55). Anlaşmaya azınlık grupların kendi fakirlerine ve hastalarına bakmaları ve bunu kamu kasasından almamaları da dâhildi (Kooi 2002:40-43). Şehir yetkilileri ve dinî azınlıklar arasındaki ortak yaşamın getirdiği ilişkiler, ticâretin yarattığı hareketliliğin sağladığı menfaatlerle ortaya çıktı. Ancak ortaya çıkan hoşgörüde farklılaşma vardı ve tek bir vaka, göz önünde olup bitenden alınacak dersi ispat etmektedir. “Amsterdam'ın uluslararası ticârete bağımlılığının olmaması, Leiden'i hem Yahudiler hem de Lutheryanlar için daha az mükrim hâle ve Hollanda Reform Kilisesi ve Kalvinizm'in iktidarının güçlü bir destekçisi durumuna getirmiştir” (Haefeli 2012:77). Ancak eninde sonunda, Hollanda şehirlerinin toplam politik ekonomisi, hoşgörünün meyvelerini toplama durumuna gelmiştir. Joke Spaans'ın belirttiği gibi, “hoşgörü, şehirleri ve en nihâyetinde devletin kendisini yöneten tüccar elitlerin ticârî menfaatlerinin ardından gelmiştir” (Spaans 2002:78).

Birçok akademisyenin ele aldığı gibi, Hollanda modern dinî özgürlük düşüncesinin doğum yeridir. Öncelikle ticâret için birçok bölgesel etnik grubun birarada olma gerekliliği bu ortamı sağlamıştır. Protestan Reformu tarafından teşvik edilen dinî çoğulculuğun filizlenmesi, Habsburglara karşı ayak-

lanmalarının başarısızlığına sebep olacak Aşağı Ülkelerin kırılğan birliğini tehdit etmiştir. Ancak, değişik itilaflar arasındaki yerel anlaşmazlıklar, Hollanda'nın zaman içinde oluşturduğu barış içindeki ticârî ortamın sunduğu avantajları yok edecek olan iç savaş tehdidini ortaya çıkarmıştır. Farklı inançtaki bireylerin diğeriyle iletişimine ve ticâretten menfaat elde etmesine imkân sağlayan bir "Yaşa ve yaşat" tavrı etrâfında yavaş yavaş gelişen sosyal bir uzlaşma, Hollanda'yı dönemin en büyük ticârî imparatorluklarından biri hâline getirmiştir. Bu ders, Hollanda'nın kök salmak ve iş kurmak için iyi bir yer olduğunu anlayan diğeri gözlemcilerin de gözünden kaçmamıştır ve insanlar Hollanda'da yerleşme planları yapmamış olsa bile, burası aykırı dinî inançlar sebebiyle cezâlandırılma korkusu olmadan başkalarıyla ticâret yapılacak güvenli bir cennet olmuştur. Kanlı iç savaş sırasında dinî çalkantı tecrübesi geçirmiş olan İngiltere, aşağıda ele aldığımız gibi, Şanlı Devrim sırasında Hollanda'nın (kral bir tarafa) fikirlerini almıştır. Bu bizi doğruca ikinci târihî dersimize götürmektedir: Dinî özgürlük girişimci bireyleri cezbeder ve aynı şekilde düşünmesi gerekmeyen yabancılar arasında barış içinde yürütülen ticâreti teşvik eder.

Ders 2: Dinî Özgürlük Ekonomik Büyüme Teşvik Eden Yatırımları Cezbeder

Dinî özgürlük, ekonomik büyüme oranını arttıran yaratıcı, risk alan, öncü, girişimci bireyleri ve grupları cezbeder.

Ekonomiler insanlara muhtaçtır: Üretmek için insan, tüketmek için insan, (ekonomik büyümenin başat bir motoru olan) gelişim için insan. Adam Smith'in belirttiği³ ve 20. Yüzyılın ortalarındaki ithalat ikamesi politikalarında edilen tecrübenin ortaya koyduğu gibi özyeterli toplumlar uzun vâdede gelişemez. Girişimci, üreten, takas ve değiş-tokuş yapan bireylerin yerleşimini teşvik eden ülkeler ve bölgeler zaman içinde refaha kavuşacaktır.⁴ Bu ders, ters yönde de çalışır: Girişimciliği kötü gösteren yasalar çıkaran toplumlar, bu bireylerin çekip gittiğini görecektir ve verimlilikte gerilemeye şâhit olacaktır.

Bu ders, başka hiçbir yerde Fransa'nın dinî târihinden daha açık olmamıştır. Protestan Reformu'nu tâkip eden kanlı dinî çatışmaların arasında, Fransa kralı IV. Henry, 1598'de "muhalif" inançlarını tatbik etmeleri için Fransız Protestanlarına (Hugenolar) hoşgörülü bir özgürlük verdiği Nant Fermanı'nı yayınlamıştır. Armstrong'un (2004: 11-12) belirttiği gibi bu ferman, "doğru-

3 Adam Smith'in bu etkiyle ilgili iddiası, *Milletlerin Zenginliği* adlı kitabının III. Kitap'taki "Avrupa Ekonomisinin Tarihine Genel Bakış" bölümünde ele alınmaktadır.

4 "Takas ve değiş-tokuş" göndermesi, bütün bireylerde doğal olan "nüfuz ve servet ile işlerini yürütme"sine (wheel and deal) dikkat çeken Adam Smith'e gönderilen bir şapka selâmıdır.

dan şiddetin sâdece kralın güçlerine ve *Fransız ekonomisine* zarar vereceğini” ve “Katoliklerin barış uğruna Protestanların varlığının sürmesini isteyeceklerini” (vurgu eklendi) tanımak anlamına gelmekteydi. Sıkıntılı bir dinî uzlaşma sağlanmıştı ve Fransa, takriben bir yüzyıl sonra Katolikler kültürel otoritelerini yeniden tesis etmeye başlayana kadar büyüme kaydetmiştir. Kral XIV. Louis, 1685’te fermânı Hugenolara karşı artan bir cezâlandırma dalgasıyla sonuçlanan şekilde ilga etmiştir. Yüzbinlerce Fransız Kalvinist, İngiltere ve Hollanda’nın da içinde olduğu komşu ülkelere kaçmış ve bu ülkelerin ekonomilerine destek olmuşlardır (Scoville 1952). Şaşırtmayan bir şekilde, Fransa’dan ayrılıp başka bir yere kök salabilenler en çalışkan ve zengin ve de devletlerin cezbetmek istedikleri kişilerdi. Ayrıca Hollanda, Portekiz’deki işkencelerden kaçan ve “Hollanda’nın deniz aşırı ticâret ağını genişletmeye başladığı dönemde Amsterdam’a değerli iş bağlantıları ve bilgi getiren” Yahudilere sığınma imkânı vermiştir (Haefeli 2012:111).

Hollanda’nın genişleme alanlarından biri, New Amsterdam adını verdikleri küçük bir adada ileri bir karakol kurdukları Kuzey Amerika idi. Anavatandaki kurulu düzen varken, zorlu Amerika şartlarına yerleşimcileri çekmek zordu ve bu yüzden bu koloni İngilizler tarafından ele geçirilip New York adını aldı. Ancak bundan önce, Hollanda Batı Hindistan Şirketi’nin yöneticileri, insanlar kaçmasın ve ekonomik talihlerine olan ümitleri kırılmasın diye farklı dinlere saygı gösteren bir bildiri yayınladılar. Bir Quaker tüccarıyla ticâret yapmaya gösterilen isteksizliğe cevaben şunları yazdılar: “Yürekten arzu ediyoruz ki, bu ve diğer dinî gruplar burada kalsın, ama kalmazlarsa, ülkenin varlığının devamındaki bu hassas dönemde önem verilmesi gereken nüfusu azalmadan ve göçü durdurmadan onlara karşı bir gelişme sağlayıp sağlayamayacağımız konusunda oldukça şüpheliyiz” (Smith 1973:230).

İngilizler, zengin kolonilerin oluşturulmasında dinî özgürlüğün önemini anlamada hızlı davrandılar. Erken Amerikan dinî özgürlüğünün büyük şampiyonu William Penn’den başka hiç kimse, dinî özgürlük için yapılan açık bir çağrının olduğu Pensilvanya’ya sömürgecileri çağırmadı (Sweet 1935:50). Ve Carolinalar’da⁵, meşhur Amerikan din târihçisi Perry Miller şunları söylüyordu: “asil mülk sâhiplerinin istediği [dinî] tekdüzelik, yerleşimcilerinin onda dokuzunu kovmadıkları sürece, imkânsızdır. Bu yüzden dinî düstur, ekonomik çıkara teslim olmuştur; amelî hoşgörü kural hâline gelmiştir” (Miller 1935:60). Gariptir ki, Nant Fermânı’nın ilga edilmesinden ve Protestan tüccarların kovulmasından sonra Fransızların öğreneceği ders Virginia kolonisinin kurulmasında yardımcı olacaktır. Dinî muhaliflerin cezâlandırılması

5 Kuzey Carolina ve Güney Carolina olarak ayrılmadan önce bu bölgenin adı.

17. Yüzyılın başlarında Pürütenler'i New England'a yerleşmeye mecbur bırakırken İngiliz İç Savaşı (1642-51) durumu onların lehine çevirmiş, Anglikan Yüksek Kilisesi'nin Pürütenler'e uyguladığı müeyyide 40.000-50.000 İngiliz'in 1645-1670 yılları arasında Virginia'ya gitmesine sebep olmuştur (Fischer 1989:207-29). Bu yerleşimciler, Amerikan Bağımsızlığı döneminde Kuzey Amerika'nın en kalabalık ve en müreffeh kolonisini kurmuşlardır. Bütün İngiliz Amerikan kolonileri gelişirken fiilî hoşgörü siyasalarının sebep olduğu dinî çoğulculuğu bastırmak çok zordu. Göçmenler, özellikle risk alan girişimciler, ekonomik büyümenin olmazsa olmaz parçasıdır. Halklar, farklı halklarla ahenk içinde yaşamayı öğrendikçe, hoşgörü eninde sonunda anayasal olarak kutsanmış dinî özgürlük hâline gelmiştir (Gill 2008).

Ders 3: Dinî Özgürlük, Ticârî Bir Toplumu Teşvik Eder

Dinî hoşgörü ve özgürlük, ticâretin önündeki kültürel engelleri azaltarak ve bu şekilde kralın kasasını doldurarak ticâret ve alışverişi teşvik eder.

Girişimci göçmenleri kazanmak müreffeh bir ekonomi inşa etmenin önemli bir parçasıdır. Adam Smith'in hatırlattığı gibi yabancı topraklarda kalmak ve ara sıra sizin topraklarınıza gelmek isteyenlerle ticâreti teşvik etmek de aynı şekilde önemlidir. Uzmanlaşmanın ve nispi avantajın etkinliği geniş bir ticâret ağı oluşturma becerisine bağlıdır. Mânevî anlaşmazlık yaşadığınız kişilerle olan ticârî ilişkileri engellemek, en basit hâliyle bir ülkeyi, millî ürünlerinizi alıp karşılığında câzip şeyler teklif eden diğer insanların zenginliğinden mahrum etmek demektir. Eğer yabancı tüccarların, başka bir inanca sâhip oldukları için hapse atılmak veya orantısız bir şekilde vergilendirilmek gibi endişeleri varsa sizin limanlarınıza gelmeleri pek de muhtemel değildir. Yukarıda belirtildiği gibi Hollanda, dinî inançlarına bakmadan diğer milletlere mensup insanlar ile ticâret yapma kâbiliyeti sebebiyle zenginleşmiştir. Doğrusu, serbest ticâret Hollandalıların farkına vardıkları mukayeseli üstünlüğü en yüksek olan "ürün"leridir.

Dinî hoşgörü ve özgürlüğün ticâreti geliştirdiği konusundaki ders, İngiliz Amerikan kolonilerinde de çok bârizdir. Kolonyal Amerika dönemi târihçileri bunu anlamıştır: "Ticâret, kolonileri özellikle dinî amaçlı yer işgâlinde vazgeçirmeye yöneltmiş, kendilerinin Kilise'ye nispeten daha az bağımlı ve devlet ile alışverişe daha çok bağımlı olduklarını düşünmeye teşvik etmiştir. Bunun neticesinde koloniciler, devâsa avantajlı ticâretlerinin özgürlükten sâdir olacağını görmeye başlamışlardır (Stokes ve Pfeffer 1964:29). Oldukça katı Kongregasyonalist bir hükümetin kontrolünde olan kolonyal Boston istisnâ bir vakadır. Massachusetts Körfezi Koloni Pürütenleri, muhalif cemaat-

lere (örneğin Quakerler) karşı oldukça kısıtlayıcı olmalarına, daha önce onları zorunlu öşür vergisi ödemeye zorlamalarına ve bâzılarını hapse atmalarına rağmen Boston'da tüccarlara yapılan muamele çok liberaldi. Daha 1650'lerde, bu limandaki gezgin tüccarlar ve onların yerleşik temsilcileri, Kongre-gasyonalist kiliseye zorunlu öşür vergisi vermekten muaf tutulmuştu (Mc-Loughlin 1971:118). Böyle bir zorunlu vergi, "mânevî târife" demektir ve o koloninin ileri karakol vâlileri, bu gibi vergilerin ticâreti daha uygun başka yerlere yönelteceğini anlamışlardı. Bu muafiyetler, Quakerler'in Pensilvanya ve Providence arasındaki seyahatlerinde sâdece dinî sebeplerle tutuklanamayacaklarına dair anlaşma yapıldığında, Rhode Adası ve diğer New England kolonileri arasındaki potansiyel bir ticâret savaşının yön değiştirmesiyle koloniler arasında da yayıldı (Curry 1986:22-23).

Pensilvanya bir kere daha, Amerikan dinî özgürlüğünü teşvik etmede önemli bir rol oynamıştı. Kurucusu William Penn, hem dinî hoşgörünün fitrî yararını hem de herkesin refâhı için ağırlıklı bir değeri olduğunu anlayan bir entelektüeldi. Kolonideki bütün inançlar için daha fazla özgürlüğü başarılı bir şekilde savunurken ticâret ve ekonomik büyüme için açıkça resmî başvurularında bulundu:

Ancak [dinî müeyyide] halka sağladığı avantajlardan gelen birçok dayanağa sâhip olduğu hâlde, bu müeyyideyi müteakip muhaliflerin cezalandırılmasının sebep olduğu şiddetin mâkul bir şekilde son verilmesi gerekirken mağduriyetlere yol açmaktadır. Çünkü ya mahvolmaları, ya kaçmaları ya da umuma tâbi olmaları gerekir ve belki sonuncusu en güvenli seçenek değildir. Eğer kendi eyâletlerinde mahvolurlarsa ve kendi halkları hapse atılırsa, kaba bir hesapla, Krallığın ticâretinin ve fabrikasının $\frac{1}{4}$ 'ü batar ve fakirlerin hayatta kalmasına yardım edenler, Fakirlerin Maişet Kitabı'nı bulmalıdır [Penn 2002:317].

Penn için şu o kadar âşikârdı ki, sizinle mal alışverişi yapmak isteyen insanları öldürmek ve hapse atmak, ticâreti teşvik etmenin kötü bir yoludur. Ancak Penn'in dehâsı sâdece bu söyleme dayanmamaktadır, o söylemini hoşgörü kanunlarını tatbik edeceğini umduğu İngiliz Kraliyetinin zenginliğine de dayandırmıştır:

Barış, Bolluk ve Güvenlik kavramlarını düşünün. Bir ülke için bir hükümdara saygı göstermek, devleti sevmek için üç büyük saik olduğu gibi, bu ülke ile ticâret yapmaları, o ülkeye yerleşmeleri konusunda yabancılar için de câzibe sebebi olan bu kavramlar müeyyideler sebebiyle tamamen yok olmuştur... Yarattıkları iş gücü ile buldukları bölgeleri belâdan ve ürettiklerinden ücret alınmasından korumakla kalmayıp, aynı zamanda, fakirlerin de korunmasını sağlayan erdemli, işinin ehli, üretken insanlar sağladıkları ticârî hareketlilikle kralın gelirinin en büyük teberra sâhipleridir [Penn 2002:58].

Eğer kralın istediğinin özgürlükleri arttırmasını istiyorsanız, onu bunun hazinesi için iyi bir şey olduğuna ikna edin. Gezgin bir Presbiteryen vâizken gün gelip de Princeton Üniversitesi'nin rektörü olacak olan Samuel Davies, "ibâdet özgürlüğünün gerçek özgürlüğün çok değerli bir dalı olduğu ve ti-

câret yapan bir ulusun zenginleşmesinde gerekli olduğu için Majestelerinin Kolonileri'nde dokunulmaz olması gerektiği" yönündeki New Jersey tartışmasında ticâret baronlarından başka hiçbir şeyde değil inanç özgürlüğünde benzer bir istekte ısrar etmiştir (Isaac 1973:27'den alıntı). Dinî hoşgörü, farklı mezheplerden insanlar arasındaki ticârî engelleri azaltarak ve azınlıktaki inançlara sâhip girişimcilere güvenli bir ortam sağlayarak ekonomik büyümeyi teşvik ederken, bu ilişkinin kendi içinde de geliştiğine şâhit olmaktayız; farklı dinlerden bireyler arasında yapılan ticâretteki başarı, sonrasında diğerleri tarafından da bilinince, daha büyük bir hoşgörüye cesâret verecektir, ki azınlıklara yapılan kaba muamele, mezhepsel çatışma sebebiyle kaybedilecek zenginliğe değmez.

Diğer inançlardaki insanlara hoşgörüsüz olmanın onların sizinle iletişime geçme isteklerini azaltacağı düşüncesi oldukça açıktır. Buna rağmen teolojik referansların derinlerde ilerliyor olması ve birçok insan için fitrî bir değer taşıması, sosyal bilimcilerin küçümsememesi gereken bir gerçektir. Dinî inanç ve uygulamalardaki kısıtlamalar târih boyunca olmuştur ve göç ve ticâret için engel teşkil etmiştir. William Penn, Samuel Davies, Hollandalılar ve diğerlerinin, dinî özgürlüğün sosyal barış ve ekonomik refaha vesile olduğu konusunu tartışma ihtiyâcı göstermektedir ki, aradaki bu bağ, herkesin göreceği kadar açık değildir ve her zaman tartışılması gerekir. Çok şükür, başarıyı getirir ve bu da bizi dördüncü ve son derse getirmektedir.

Ders 4: Dinî Özgürlük Yayılma Temâyülündedir

Dinî özgürlük, bir ülkede kendine yer ettikten sonra komşu ülkelere yayılma temâyülü gösterir.

Sosyal bilimcilerin dikkat çektiği üzere fikirler ve davranışlar ülkeden ülkeye yayılır (Simmons ve Elkins 2005). Bu bilim insanları, kurum ve uygulamaların yayıldığı değişik mekanizmalar ortaya koymuştur (Cederman ve Gleditsch 2004, Gleditch ve Ward 2006). Bu yayılma – bir devlet kendi kurumlarını diğer ülkelerde desteklediğinde olduğu gibi – devletler eliyle yeni fikirlerle yürütülür (Owen 2010, Boix 2011). Alıcı devletler, özellikle başarılı (güvenli, güçlü veya müreffeh) komşularındaki fikir ve tutumların câzibesine kapılabilir; bilim insanları bunu bir "tatbikî etki" olarak tanımlamaktadır. Alıcılar ayrıca, başarılı komşu devletlerin tutumlarını taklit etme yönünde (dışarıdan) baskı hissedebilir; örneğin serbest ticâret uygulayan büyük bir ekonomi, komşularını ithalata karşı ihracata önem vermeleri konusunda teşvik edebilir.

Dinî özgürlük erken modern Hollanda Cumhuriyeti'nden Avrupa'daki diğer rejimlere ve Atlantik ötesine şu üç mekanizma ile yayılmıştır: ekonomik baskı, tatbikî etki ve âdil vergilendirme. 17. Yüzyıl, Hollanda'nın Altın Çağı olarak bilinir; bu dönemde Hollanda Cumhuriyeti kendisi hakkındaki yığınla kehânete karşı durmuş ve sâdece İspanya'dan bağımsız olmakla kalmamış aynı zamanda Amerika, Afrika ve Asya'daki en büyük ticâret filosu ve emperyal yatırımlarıyla Avrupa'nın en büyük ekonomisi ve en büyük pazarı olmuştur. Hollanda'nın komşuları, bu başarıyı tehdit olarak görüyordu ve şaşkınlık içindeydi. Bâzı komşular savaş ilan ederek karşılık verdiler: İngiltere ve Hollanda Cumhuriyeti, ticâret yolları ve koloniler sebebiyle üç defa (1652-54, 1665-67 ve 1672-74) savaştı ve Fransa ülkeyi baştan başa fethetmeyi denedi (1672-74). Coğrâfî zâfiyet ve nispeten az nüfusuna rağmen, Hollanda varlığını sürdürdü ve zenginleşmeye devam etti; yabancılar da böyle millî bir başarının nasıl başarıldığını merak ededurdular.

Muhteşem Hollanda ekonomisinin ekonomik baskısı ve tatbikî etkileri, İngiltere'nin Hollanda'yı dinî özgürlük konusunda taklit etmesi sonucunu doğurdu. Dinî muhalifler (Anglikan olmayanlar) özellikle Hollanda'nın dinî farklılıklara gösterdiği hoşgörüdeki başarısına meyyâldi. Baptist mezhebinin kurucusu Thomas Helwys (1575-1616) 1608'de Hollanda'ya geri döndü. Dine karşı devlet zulmünün kabul görmediğini anlayıp ikna olan Helwys şöyle yazmıştır: "Dinî özgürlüğe izin verilen ülkeler var ya, bu gök kubbe altında daha gelişmiş ve zengin ülke bulamazsınız." Aşağı yukarı aynı zamanlarda, daha sonra Plymouth-Massachusetts'e gidecek olan ve halk arasında Muhacirler olarak bilinen İngiliz Separatistler, Hollanda'ya yerleşmişti. Plymouth'da Separatistler, belki de Hollanda'daki hoşgörüyü model aldıkları için (dinî muhalifleri sürgün ve bâzen de idam eden Püriten birâderlerinin aksine) hoşgörünün rol modeli oldular (Cobb 1970: 133-48). İki nesil sonra Sir William Temple (1628-99) Hollanda'yı ziyâret etti ve *Observations upon the United Provinces of the Netherlands (Hollanda'nın Birleşmiş Vilâyetleri Üzerine Gözlemler)* adlı kitabını (1673) yayınladı. Hollanda hoşgörüsüne açık bir hayranlıkla Temple, Hollanda'da Katoliklerin bile açıkça ibâdet edebildiklerini ve diğer ülkelerde dinî farklılıkların berâberinde gelen bütün şiddet ve sertliğin burada [yâni Hollanda'da] gerek müsamaha gerek müsaade yoluyla herkesin faydalandığı genel özgürlükle ortadan kalktığını veya yumuşadığını ya da tefrika ve hırsın böylece Hristiyanlara son yüz elli yıl içinde oluk oluk kana mâl olan dinî baskı ile menfaatkâr ve fitne dolu niyetlerini tahrif etmelerini engellediğini yazmıştır" (Owen 2015:136).

İngiliz filozof John Locke, Hollanda'nın bir diğer hayranı idi. 1669'da, yeni bir koloni olan (şimdi kuzey ve güney olarak ayrılmış olan) Carolina Temel

Anayasası'nı kaleme alanlardan biriydi. Özellikle 96. ve 97. Maddeler ilginçtir. Maddelerin Locke tarafından kaleme alınmamış olan 96. Madde "sâdece gerçek ve Ortodoks din" olan İngiltere Kilisesi'nin, halkın desteğini olan yeğâne dinî kurum olacağına hükmediyordu. Ancak Locke'un kaleme aldığı 97. Madde, göçmenler "dinî inançları söz konusu olduğunda kaçınılmaz olarak farklı olacaklarından, sâhip olmayı umdukları özgürlük sebebiyle, ki onları bu işin dışında tutmak bizim için anlamsız olacaktır, sulh hukukunun fikir farklılığı ile sağlanacağını belirtmektedir." Locke, "Yahudilerin, putperestlerin ve diğer inançlarda olanların" inançlı olanların alçak gönüllüğü ile saf Hristiyanlığa kazandırılabilceğini ileri sürmüştür. İşin özü, "her hangi bir inanç konusunda hemfikir olan yedi veya daha fazla kişi, kendilerini diğerlerinden ayırt etmek için bir isim verecekleri bir kilise ya da meslek kurabilecektir" (*Carolina Temel Anayasası* 1669). Locke daha sonra, büyük hayranlık duyduğu Hollanda'da beş yıl (1683-88) geçirmiştir. İngiltere'ye döndükten bir yıl sonra ünlü *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup* adlı eserini yayınlamıştır (Locke [1689] 2010).

Locke, İngiltere'nin Kral III. William'ı olmak üzere parlamento tarafından dâvet edilen Orange'lı William ile birlikte İngiltere'ye geri döndü. Diğer şeylerin yanında İngiltere'deki İhtişamlı Devrim, jeopolitik sebeplerle yabancı (Hollanda) bir dinî hoşgörü baskısıdır. Katolik II. James, İngiltere tahtından indirildiğinde, zamânın süper gücü olan Fransa'nın XIV. Louis'si yakın bir müttefiğini kaybetmiş oldu. Hollanda'ya savaş ilan etti ve William'ı Katolikliği İngiltere'den silmenin plânlarını yapmakla suçladı. Louis'yi teskin etmek için, William, bu konuda isteksiz İngiliz Parlamentosu ile bir anlaşma yaptı: 1689 târîhli Hoşgörü Anlaşması Presbiteryenler, Quakerlar, Baptistler ve Bağsızlar'ın kamusal alanda ibâdet etmelerine, kilise inşa etmelerine ve Anglikan vâizlere muhalif olmalarına izin veriyordu. William krallık imtiyazlarını kullanarak Katolikler ve Yahudiler'e "yargıçları yönlendirmek, karşı yaygın ve dinî müdahale ve muhalefeti sınırlandırma konusunda daha ileri bir adım attı (Israel 1991:140-54). Özetle İngiltere, hâlihazırda hoşgörülü olan Hollanda'dan gelen emsâl, baskı ve doğrudan müdahalenin etkisiyle ekâliyet dinlerine daha hoşgörülü oldu.

Hollanda, John Locke, İngiliz Hoşgörü Anlaşması ve sonrasında İngiliz Amerikan kolonilerinde inkişaf eden dinî özgürlükler küçümsenemez. İyi fikirler kendilerini bizâtihi ortaya koymazlar ve onları zaman ve mekânın akılcılığı içinde destekleyenlere ihtiyaçlar duyarlar. Ekonomik refaha giden ana yolu – özelleştirme ve ticâret – açan Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği* adlı eserinin V. Kitabı'nda bir bölümü tamamen dinî inancın özgürce uygulanmasına ayırırken dinî hoşgörünün önemini farkındaydı. Smith, Pensilvan-

ya'daki dinî özgürlüğün sosyo-ekonomik önemini de vurgulamıştır ([1776] 1976:793). Tatbikî etkiler ve fikirlerin serbest dolaşımı olmadan dinî hoşgörünün sağladığı sosyal faydalar bölgesel kalacaktır.

Sonuç

Dinî özgürlük bir kez daha, dünyadaki siyasa tartışmalarında merkezî bir yer almıştır. 50. Yıldönümü kutlanan *Dignitatis Humanae*, bu hayâtî öneme sâhip sivil özgürlüğü, insanoğluna getirdiği doğal itibar üzerinden tartışmıştır. Tek başına bu çağrı, demokratik anayasalarda uygulanmasının ve korunmasının savunulması için yeterli olabilir. Ancak, târih bize göstermektedir ki, bu gibi çağrılar, siyâsî manzaranın rekâbet hâlindeki sosyal ve ekonomik menfaatlerin yaygın olduğu bir hâl almasıyla sık sık ihmâle uğrayabilir. Dinî hoşgörülük hâlâ vardır ve aksi hâlde zenginliği üretecek ve barış içinde yapılan ticâreti tesis edecek güçlü ortaklıkların olacağı toplumları parçalamakla tehdit etmektedir. Bu amaçla, dinî hoşgörü ve kurumsallaşmış özgürlüklerin savunulması, sosyal gelişmeye olan ilgilerini ortaya çıkarmada da yardımcı olabilir. Hemen hemen her birey güvenli ve müreffeh, çatışmadan münezze bir hayat ister. Çok şükür ki, târih dinî hoşgörü ve özgürlüğü birçok diğer devletin, uzun vâdeli ekonomik büyüme ve demokratik yönetimi de kapsayan sosyal refâhını artırdığı konusunda deliller de sunmaktadır. Hoşgörünün geçmişte güvenlik, göç ve ticâreti desteklediği gibi, bunları bugün de yapmaya devam edebilir. Dinî azınlıklar, kendilerine güvenli şartlar sağlayan milletlere dâhil olurlar ve bunu yaparak, dâhil oldukları yeni toplumları zenginleştiren kendilerine has becerileri de getirirler. Bu gibi hoşgörüler, hepimize ortak insanî vasıflarımızı hatırlatarak kültürler arası ticâretin gelişmesini teşvik ederler. Yukarıda dördüncü dersimizde belirtildiği gibi, iyi fikirlerin yayılması, iyi politikaların kanunlaşmasında hayâtî öneme sâhiptir. Târih iyi bir öğretmendir ve bize öğrettiklerini can kulağı ile dinlemeliyiz.

Kaynakça

- AQUILINA, M., and Papandrea, J. (2015) *Seven Revolutions: How Christianity Changed the World and Can Change It Again*. New York: Image.
- ARMSTRONG, M. C. (2004) *The Politics of Piety: Franciscan Preachers during the Wars of Religion, 1560–1600*. Rochester, N.Y.:University of Rochester Press.
- BOIX, C. (2011) "Democracy, Development, and the International System." *American Political Science Review* 105 (4): 809–28.
- CEDERMAN, L., and Gleditsch, K. S. (2004) "Conquest and Regime Change: An Evolutionary Model of the Spread of War and Peace." *International Studies Quarterly* 48 (3): 603–29.
- COBB, S. H. ([1902] 1970) *The Rise of Religious Liberty in America: A History*. New York: Johnson Reprint.

- CURRY, T. J. (1986) *The First Freedoms: Church and State in America to the Passage of the First Amendment*. Oxford: Oxford University Press.
- FISCHER, D. H. (1989) *Albion's Seed: Four British Folkways in America*. New York: Oxford University Press.
- Fundamental Constitutions of Carolina* (1669) Available at http://avalon.law.yale.edu/17th_century/nc05.asp.
- GILL, A. (2008) *The Political Origins of Religious Liberty*. New York: Cambridge University Press.
- GLEDITSCH, K. S., and Ward, M. D. (2006) "Diffusion and the International Context of Democratization." *International Organization* 60 (4): 911–33.
- GRIM, B., and Finke, R. (2011) *The Price of Freedom Denied: Religious Persecution and Conflict in the Twenty-First Century*. New York: Cambridge University Press.
- HAEFELI, E. (2012) *New Netherland and the Dutch Origins of American Religious Liberty*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- ISAAC, R. (1973) "Religion and Authority: Problems of the Anglican Establishment in Virginia in the Era of the Great Awakening and the Parsons' Cause." *The William and Mary Quarterly* 30 (1): 3–36.
- ISRAEL, J. I. (1991) "William III and Toleration." In O. P. Grell, J. I. Israel, and N. Tyacke (eds.), *From Persecution to Toleration: The Glorious Revolution and Religion in England, 129–70*. Oxford: Clarendon Press.
- (1997) "The Intellectual Debate about Toleration in the Dutch Republic." In C. Berkvens-Stevelinck, J. Israel, and G.H.M. Posthumus Meyjes (eds.), *The Emergence of Tolerance in the Dutch Republic*, 3–36. New York: Brill.
- KOOI, C. (2002) "Paying off the Sheriff: Strategies of Catholic Toleration in Golden Age Holland." In R. P. Hsia and H. F. K. Van Nierop (eds.), *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age*, 87–101. New York: Cambridge University Press.
- (2012) *Calvinists and Catholics during Holland's Golden Age*. New York: Cambridge University Press.
- KURAN, T. (2011) *The Long Divergence: How Islamic Law Held Back the Middle East*. Princeton: Princeton University Press.
- LOCKE, J. ([1689] 2010) *A Letter Concerning Toleration and Other Writings*. Edited by M. Goldie. Indianapolis: Liberty Fund.
- MADDISON, A. (2001) *The World Economy: A Millennial Perspective*. Paris: OECD Development Centre Studies.
- McCLOSKEY, D. (2006) *The Bourgeois Virtues: Ethics for an Age of Commerce*. Chicago: University of Chicago Press.
- McLOUGHLIN, W. G. (1971) *New England Dissent 1630–1833: The Baptists and the Separation of Church and State*. 2 vols. Cambridge: Harvard University Press.
- MILLER, P. (1935) "The Contribution of the Protestant Churches to Religious Liberty in Colonial America." *Church History* 4 (1): 57–66.
- MOKYR, J. (2009) *The Enlightened Economy: An Economic History of Britain 1700–1850*. New Haven: Yale University Press.

- MOUT, M. E. H. N. (1997) "Limits and Debates: A Comparative View of Dutch Toleration in the Sixteenth and Early Seventeenth Centuries." In C. Berkvens-Stevelinck, J. Israel, and G. H. M. Posthumus Meyjes (eds.), *The Emergence of Tolerance in the Dutch Republic*, 37–48. New York: Brill.
- NORTH, D. C. (1990) *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*. New York: Cambridge University Press.
- NORTH, D. C., and Thomas, R. P. (1976) *The Rise of the Western World: A New Economic History*. New York: Cambridge University Press.
- NORTH, D. C.; Wallis, J. J.; and Weingast, B. R. (2009) *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. New York: Cambridge University Press.
- OLSON, M. (1993) "Democracy, Dictatorship, and Development." *American Political Science Review* 87 (3): 567–75.
- OWEN, J. M., IV. (2010) *The Clash of Ideas in World Politics: Transnational Networks, States, and Regime Change 1510–2010*. Princeton: Princeton University Press.
- (2015) *Confronting Political Islam: Six Lessons from the West's Past*. Princeton: Princeton University Press.
- PENN, W. (2002) *The Political Writings of William Penn*. Introduction and annotations by A. R. Murphy. Indianapolis: Liberty Fund.
- PHILPOTT, D. (2001) *Revolutions in Sovereignty: How Ideas Shaped Modern International Relations*. Princeton: Princeton University Press.
- SCOVILLE, W. C. (1952) "The Huguenots and the Diffusion of Technology." *Journal of Political Economy* 60 (4): 294–311.
- SIMMONS, B., and Elkins, Z. (2005) "On Waves, Clusters, and Diffusion: A Conceptual Framework." *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 598 (1): 33–51.
- SMITH, A. ([1776] 1976) *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. 2 vols. Indianapolis: Liberty Fund.
- SMITH, G. L. (1973) *Religion and Trade in New Netherland: Dutch Origins and American Development*. Ithaca: Cornell University Press.
- SPAANS, J. (2002) "Religious Policies in the Seventeenth-Century Dutch Republic." In R. P. Hsia and H. F. K. van Nierop (eds.), *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age*, 72–86. New York: Cambridge University Press.
- STARK, R. (2003) *For the Glory of God: How Monotheism Led to Reformations, Science, Witch-Hunts, and the End of Slavery*. Princeton: Princeton University Press.
- (2005) *The Victory of Reason: How Christianity Led to Freedom, Capitalism, and Western Success*. New York: Random House.
- STOKES, A. P., and Pfeffer, L. (1964) *Church and State in the United States*. New York: Harper and Row.
- SWEET, W. W. (1935) "The American Colonial Environment and Religious Liberty" *Church History* 4 (1): 43–56.
- WEBER, M. ([1930] 2001) *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. New York: Routledge Classics.

WEINGAST, B. R. (1995) "The Economic Role of Political Institutions: Market-Preserving Federalism and Economic Development." *Journal of Law, Economics, and Organization* 11: 1-31.

WITTE, J., Jr. (2007) *The Reformation of Rights: Law, Religion, and Human Rights in Early Modern Calvinism*. New York: Cambridge University Press.